

EL TROBAT, *TORBATO* O MALVASIA DEL ROSELLÓ, VISIÓ HISTÒRICA ALS TERRITORIS DE PARLA CATALANA

Josep M. Puiggròs Jové

Institució Catalana d'Estudis Agraris

RESUM

La Institució Catalana d'Estudis Agraris ha impulsat aquesta jornada amb la intenció de buscar fonts comunes de la viticultura dels Països Catalans. L'elecció de la varietat trobat, *torbato*, *tourbat* o malvasia del Rosselló reflecteix aquest fet, ja que es tracta d'una varietat de cep que a partir del llibre de Ponç d'Icard (1564), surt mencionada en diversos documents, tant al Principat (on fins ara s'han trobat els més antics) com a l'Alguer, la Catalunya del Nord i, fins i tot, el País Valencià. Aquesta varietat, que pertany al grup de les malvasies, a partir de la segona meitat del segle xx quasi va desaparèixer de la part continental. Avui es troba en un procés de recuperació a partir de la continuïtat a l'Alguer, que ha estat d'on ha vingut el material vegetal utilitzat per a la seva recuperació a la Catalunya del Nord. Aquest procés fins ara no s'ha produït al Principat. En aquest treball hem seguit l'evolució històrica, la distribució geogràfica i també els diferents noms com es coneix o s'ha conegut el trobat en els diferents indrets, des dels inicis fins avui. A la vegada, hem fet algunes hipòtesis sobre la seva arribada a l'Alguer.

PARAULES CLAU: trobat, *torbato*, malvasia del Rosselló, Alguer, història.

EL TROBAT, *TORBATO* O MALVASÍA DEL ROSELLÓN, VISIÓN HISTÓRICA EN LOS TERRITORIOS DE HABLA CATALANA

RESUMEN

La Institució Catalana d'Estudis Agraris ha impulsado esta jornada con la intención de buscar lazos comunes en la viticultura de los Países Catalanes. La elección de la variedad *trobat*, *torbato*, *tourbat* o malvasía del Rosellón refleja este hecho, ya que se trata de una variedad de vid que, a partir del libro de Ponç d'Icard (1564), se menciona en varios documentos, tanto en el Principado de Cataluña (donde hasta la fecha se han encontrado los más antiguos), como en Alguer, la Cataluña francesa o incluso en el País Valenciano. Esta variedad, que pertenece al grupo de las malvasías, a

Correspondència: Josep M. Puiggròs Jové. A/e: joseppuiggros@gmail.com.

partir de la segunda mitad del siglo xx casi desapareció de la parte continental. En estos momentos se encuentra en proceso de recuperación a partir de la continuidad en Alguer, de donde procede el material vegetal utilizado para su recuperación en el Rosellón. Este proceso de momento no se ha producido en el Principado. En la comunicación que presentamos seguimos la evolución histórica de la variedad, la distribución geográfica y también las diferentes sinonimias de como el *trobat* es conocido o ha sido conocido en los diferentes lugares, desde los inicios hasta hoy. También hemos realizado alguna hipótesis sobre cómo debió llegar a Alguer.

PALABRAS CLAVE: *trobat*, *torbato*, malvasía del Rosellón, Alguer, historia.

1. INTRODUCCIÓ

La Institució Catalana d'Estudis Agraris, filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), ha complert recentment trenta-cinc anys i a través de la seva Secció de Viticultura i Enologia fa més d'una dècada que treballa per les varietats autòctones de vinya a les terres de llengua catalana, impulsant activitats com aquesta. En aquestes jornades, tractem, d'una banda, les característiques tècniques enovíticoles d'una determinada varietat i, de l'altra, la història i la cultura que fan referència a aquesta varietat.

El fet de recuperar el passat historicocultural de les nostres varietats reforça el fet cultural comú dels diferents territoris on aquesta varietat es troba present i, a la vegada, dóna valor als vins produïts amb aquestes varietats, els atorga una especificitat, diferenciant-los dels produïts amb altres varietats o en altres llocs, i els permet ocupar un espai diferent dels elaborats sota la pauta de la globalització.

La varietat *torbato*, malvasia del Rosselló o *trobat* és una varietat de raïm blanc originària del Principat de Catalunya (segons la documentació estudiada fins ara) i estesa, probablement a finals de l'edat mitjana, també al Rosselló, a l'Alguer i al País Valencià. A cada territori ha rebut noms lleugerament diferents si tenim present que al Rosselló es diu també *tourbat*. Aquesta varietat és minoritària i pertany al grup de les malvasies. Avui l'àrea més important del seu cultiu és a l'Alguer i la trobem en procés de bona recuperació al Rosselló i en un procés inicial al Principat. Aquesta varietat, avui minoritària, al final de l'edat mitjana estava estesa per diferents indrets de Catalunya, com ens ho demostra la documentació que hem trobat i que comentarem.

La documentació, com veurem, és molt diversa i la més antiga trobada fins ara data de mitjan segle XVI (Ponç d'Icard, 1564). A partir d'aquesta època hi ha una continuïtat cronològica de documents que ens mostren la continuïtat del seu cultiu, que supera fins i tot el període de la fil·loxera als diferents territoris; això vol dir que tenim una documentació amb una antiguitat

que s'apropa als cinc-cents anys. A partir d'aquí queda encara per a esbrinar si la varietat sorgeix en aquest període del segle XVI o si existia anteriorment i simplement no se la distingia de les altres varietats que en aquells moments eren conegudes com a malvasia. Aquest és un punt per a la recerca. Queda en interrogant també saber en quin moment va ser portada pels pobladors catalans de l'Alguer, tenint present que el gruix d'aquests pobladors va venir de Catalunya a partir del 1355, durant el regnat de Pere el Cerimoniós a la confederació catalanoaragonesa, i si varen ser aquests els qui varen portar entre les seves coses els ceps d'aquesta varietat o si la seva introducció es va produir posteriorment, ja que suposem que hi havia una comunicació constant entre el continent i l'illa.

2. DOCUMENTACIÓ AMB QUÈ HEM TREBALLAT

En el treball que presentem hem examinat un total de seixanta-set documents,¹ que parlen de la varietat, la descriuen o simplement la citen lligada a un determinat indret. Aquesta documentació analitzada és d'èpoques i procedències diverses.

Només hem trobat tres documents del segle XVI, dels quals dos són d'obres d'aquest període i un tercer d'un autor actual, que ha treballat aquest període. D'abans del segle XVI no hem trobat cap document.

Del segle XVII, ja n'hem trobat vuit i del segle XVIII, tres. Durant el segle XIX es produeix un gran salt, ja que hem trobat vint-i-un documents, els mateixos que al segle XX, i, finalment, del segle XXI fins ara hem trobat deu documents. D'aquests, una part important són llibres, dels quals uns són els originals i d'altres són treballs de diferents autors que mencionen documents determinats que ens han semblat interessants; en aquests casos, hem buscat el document original. A partir del segle XIX han aparegut molts articles publicats en revistes, com la de l'Institut Català de Sant Isidre, que va iniciar-se el 1851. En aquesta publicació hi ha diversos articles que parlen del trobat, però també, com veurem, hem trobat informació en altres revistes. A partir de finals del segle XX hem incorporat cerques fetes a través d'Internet, sigui de llibres digitalitzats o sigui d'articles que directament han estat fets per ser penjats a Internet i ens ha semblat que s'hi podia confiar.

Entre els documents escollits, n'hi ha que són de temàtica d'història, d'altres són tractats agraris o treballs de filòlegs i també hi ha un grup important, tal com veurem, de tractats ampelogràfics. Tota aquesta documentació és bàsicament de Catalunya, incloent-hi la Catalunya del Nord, però també n'hi ha de francesa, espanyola, algueresa i italiana. De tota la documentació ob-

1. Alguns documents que només indiquen un lloc geogràfic on es troba present la varietat, no els hem inclòs en la literatura.

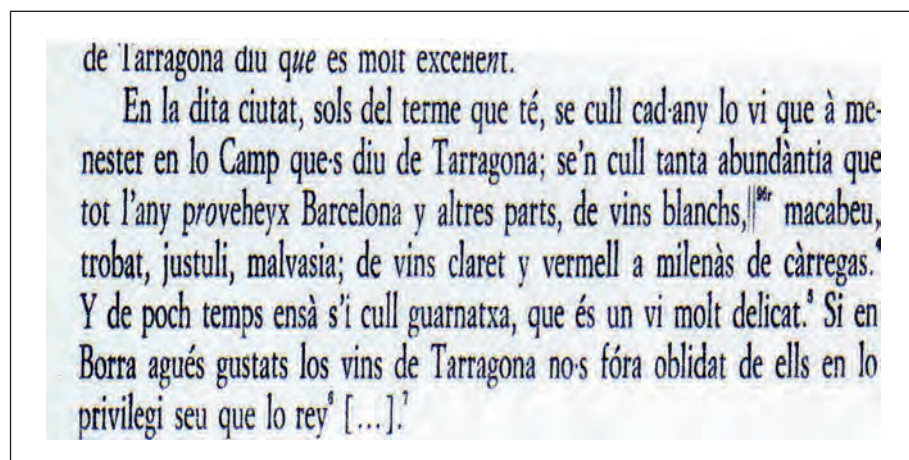
tinguda hem intentat treure l'entrellat dels temes següents, que són la base d'aquesta comunicació: *a)* els orígens de la varietat, *b)* l'àrea geogràfica de conreu i l'evolució històrica, i *c)* les característiques principals de la varietat i dels seus vins al llarg del temps.

3. ELS POSSIBLES ORÍGENS

La primera documentació que menciona la varietat trobat, com hem comentat prèviament, és de meitat del segle XVI. Els tres documents que hem localitzat d'aquest període són de tres procedències geogràfiques diferents. En aquest moment pensem que el text més antic és el llibre de Ponç d'Icard (1564) *Llibre de les grandeses de Tarragona*, que va estudiar Eulàlia Duran (1984) i que en el següent fragment diu: «En la dita ciutat, sols del terme que té, se cull cada any lo vi que à menester en lo camp que es diu Tarragona: se'n cull tanta abundàntia que tot l'any proveheyx Barcelona i altres parts de vins blancs, macabeu, trobat, justuli, malvasia; de vins claret y vermell a milenàs de càrregas [...]» (figura 1).

Paral·lelament (en la mateixa època), Francesc Serra Sellarés (2005) en la seva tesi menciona que vi fet de la varietat trobat era present al celler de Sant Benet de Bages. Aquest fet ens amplia l'àrea geogràfica de cultiu de la varietat. El mateix succeeix amb Joan Rafael de Girona Moix (1587), que al *Llibre de la Peste* anomena, entre d'altres, el vi trobat.

FIGURA 1. Fragment del llibre d'Eulàlia Duran que cita el llibre de Lluís Ponç d'Icard *Llibre de les grandeses de Tarragona*, que data de 1564

Font: Eulàlia Duran (1984).

Això vol dir que aquesta varietat es trobava en una àrea geogràfica extensa. I, tal com he dit a la introducció, això ens planteja la discussió de si la varietat trobat ja era present abans de mitjan segle XVI (època dels primers documents) però no es distingia de la malvasia en pertànyer al grup varietal de les malvasies, de manera que la diferenciació no es produeix fins al segle XVI, moment en què la varietat és coneguda ja amb aquest nom en diferents indrets de Catalunya i s'escampa pel Rosselló, l'Alguer i part del País Valencià. Aquesta suposició és la que fa que la majoria de llibres d'ampelografia, siguin catalans, francesos o italians, indiquin que la varietat és originària de Catalunya. Cal afegir, però, que en algunes ocasions autors francesos o italians en parlar sobre l'origen de la varietat poden dir d'una manera més genèrica que procedeix d'Espanya, o de l'època de la Corona aragonesa, sense especificar el territori concret de la Corona catalanoaragonesa. En aquest apartat he de fer notar la gran utilitat que per a treballs d'aquesta mena pot tenir el recent arxiu del Vinseum de Vilafranca del Penedès i, de manera especial, la documentació que va recollir i va dipositar en aquest arxiu el doctor Emili Giralt. Entre aquesta documentació ens indica en una fitxa que en la sèrie de les ordinations del mostassaf de Barcelona, que es troben a l'Arxiu Municipal de Barcelona, es menciona el vi «trobat» al mercat barceloní a final del segle XVI juntament amb altres vins a base de malvasia, macabeu, xarel·lo i verdiell.

4. ÀREA GEOGRÀFICA DE LA VARIETAT TROBAT I EVOLUCIÓ HISTÒRICA

A principi del segle XVII apareix en diferents textos la varietat trobat: Pere Gil (1600), Onofre Manescal (1602) i Miquel Agustí (1617). Aquest últim ens parla «de vi Trobat de vinya de rahims Trobats» i, per la procedència de l'autor i on va establir-se, podríem considerar que aquesta varietat era present a les terres gironines o al Rosselló. És interessant el document que va estudiar Rafael Conde (1988, p. 45), sobre els comptes del berenar ofert pel mestre racional el dia de la reunió ordinària de la confraria de Sant Jordi, on entre les despeses figuren «tres corters de vi trobat», que costen set sous el «corter», i dos de vi de «garnacha», que costen cinc sous el «corter»; és a dir, el trobat sembla un vi de més valor que la garnatxa a Barcelona en aquell temps. Eugeni Perea (1984) cita un manual anònim d'Escaladei del 1629,² del qual menciona el fragment següent: «de verema blanca [...] i lo trobat i una malvasia grossa que en diuen bernardos, que en Falset li diuen trobat». Aquí ens manifesta un cert lligam entre el trobat i una malvasia grossa i a la vegada la seva presència al Priorat. Per encara mostrar més la dispersió geogràfica de la varietat ja en aquest període tenim Llorenç Ferrer i Alòs (1988, p. 141),

2. Aquest manual es troba dipositat segons l'autor a l'Arxiu Nacional de Madrid.

que diu: «el 1641 Antoni Joan Fargas, paraire, arrendava el dret de taverna de Castellterçol per 170 lliures i que l'arrendatari havia de tenir ben proveïda la taverna amb vi vermell, claret, i si no en tenia havia de tenir trobat o blanc i vinagre». D'aquests documents cal destacar l'obra d'Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume segon*, pronunciat a la catedral de Barcelona el 1597, en què diu: «Los vins de Catalunya son los millors tinga Espanya [...]. En lo camp de Tarragona es fan tota mena de vins, com son clarets, trobats». Amb això queda clar que el Camp de Tarragona era una zona productora de vi a base de trobat.

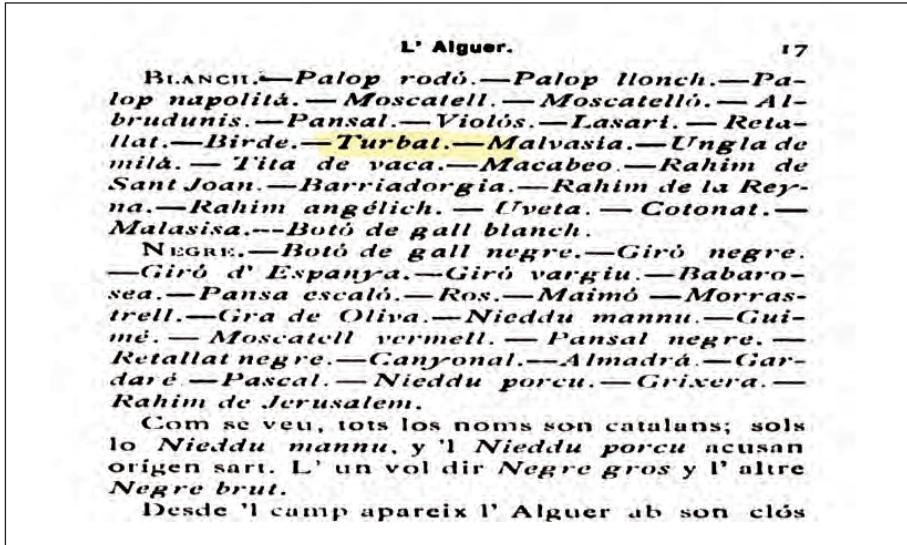
Avançant en el segle XVII, Andreu Bosch (2008, p. 80) dóna una primera citació del 1686 a la documentació trobada a l'arxiu de l'Alguer que parla de la varietat «trobat» i «torbat» (es tracta potser de la primera citació a l'Alguer?).

Tornant al Principat, a final del segle XVIII, els acadèmics Manel Barba i Roca (1787) i Josep Albert Navarro Mas (1797) parlen d'una varietat de ceps cultivats al Penedès, cita el primer, i a Catalunya, el segon; tots dos parlen de la varietat trobat com a raïm blanc. Fins i tot Navarro Mas dóna indicacions dels llocs on és més adequada de plantar, com els terrenys plans o de muntanya prims i sorrencs, i a la vegada ens parla que ha localitzat trobat en llocs com Cabrera (al costat de Mataró).

Durant el segle XIX tenim diferents obres i treballs que mencionen el trobat, tant abans com després de l'atac de la fil·loxera. Dels del període anterior a la fil·loxera voldria ressaltar el treball de Martorell y Peña (1870), en el qual l'autor fa una descripció ampelogràfica de la varietat que, d'una manera resumida, diu que es tracta de raïm blanc, de sarments regulars de color verd clar amb estries fines i molts circells. Explica que la fulla és de mida regular, quasi plana, amb poques entrades, de color verd clar, i que els grans del raïm són rodons, clars i dolços. D'aquest període cal destacar Eduard Toda (1888), que en el seu viatge a l'Alguer ens dóna una llista de les varietats de ceps que es cultiven (figura 2) en aquest indret, entre les quals menciona el «turbat» (es diu que aquesta llista la va copiar d'un treball del canonge alguerès Antonio Michele Urgias del 1823).

Amb el nom de *turbat* Armengol Roig (1890, p. 48) fa la següent descripció d'aquesta varietat: «Turbat- Se cultiva en la part muntanyosa y dona bastant en terrenos aspres. Sembla que son verdader nom deuria ésser Trobat. Planta de pis arenisch ó granitich, contribueix ab la malvasia en la producció dels vins blancs, malvasies de Sitges y Vilanova [...]. Sarments, llarchs, estriats, rojenchs gruixuts [...], fulles ab senos aguts poch definits, que formen tres lòbuls, vora dentada llisa en la part superior ab borrhissol poch consistent en la inferior [...]. Rahím mijà, conich compost, flux i desigual. Fruit mitjà, blanch —verdós, llargarut y un poch dols [...]. De la mateixa manera, a la publicació que es va fer pel Congrés Vitícola de Sant Sadurní (1898), es diu el següent: «Es una cepa muy fructífera, pero su vino es flojo, si bien es bastante fino. La uva tiene poco aguante, blanca».

FIGURA 2. Fragment del llibre d'Eduard Toda

Pierre Viala (1909) parla de la manera següent: «[...] nom de cepage espagnol de la Catalogne [...]»; i també en parla com a raïm blanc de Sardenya.

Durant el segle xx la varietat trobat va superar el període de la fil·loxera, tal com hem dit, i ho demostra el fet que la trobem inclosa en les col·leccions de varietats que es van realitzar amb els nous portaempelts americans, com és el cas de la Colección Ampelográfica Española situada al Masnou (Girona Trius, 1911) o d'altres de la Catalunya del Nord i l'Alguer. Al Principat, però, a partir de la segona part del segle xx pràcticament desapareix i ho està a punt de fer a la Catalunya del Nord, com hem anunciat al principi. La situació actual és que al Principat en aquests moments hi ha un procés de recuperació de trobat blanc per part d'alguns cellers. Al Rosselló, tal com ens diu Llorenç Planes en la comunicació presentada en aquesta jornada, a partir del 1980 comença la recuperació a partir de plantes vingudes de l'Alguer, com també diu Enric Arpajou (1980, p. 49): «El torbat anomenat impròpiament Malvasia del Rosselló és la quarta de les grans varietats utilitzades per fer vins dolços naturals. De fet, actualment gairebé ha desaparegut de Catalunya Nord, però s'ha anat a explorar a d'altres regions que en tenien, particularment a l'Alguer, per trobar empelts sans que permetin un nou desenvolupament». També un altre ampelògraf, Pierre Galet (1990, p. 322), fa sintèticament la següent descripció de la varietat: «Fulles mitjanes orbiculars amb cinc lòbuls. Raïm mitjà cilíndric lax, baies mitjanes, ovoides blanques lleugerament rosades (quan són molt madures). S'hi elaboren vins dolços naturals d'alta qualitat per la seva finor i bouquet característic, són de

color groc amb una certa acidesa».³ I, finalment, voldríem incloure una descripció de la varietat que fa la Cambra de Comerç del Nord de Sardenya:⁴ «Torbat. Il vitigno a bacca Bianca. Torbato di indubbia spagnola del catalano “Trubat”, [...] coltivato quasi esclusivamente nella provincia di Sassari ed in particolare nell’agro di Alghero. I terreni dell’Algherese, di natura calcareo-argillosa, giacitura elevata, uniti al meraviglioso clima, caldo e asciutto, sono fattori che contribuiscono a valorizzare le alte qualità del vino Torbato». I és evident que el gran productor mundial de la varietat amb el nom de *torbato* es troba localitzat a l’Alguer, concretament a l’exploració i als cellers Sella & Mosca, als quals devem la continuïtat de la varietat.

Com a resum sobre la distribució geogràfica de la varietat trobat, tenint present tota la documentació estudiada, podem afirmar que aquesta varietat ha estat present en algun període en les següents localitats, comarques o denominacions d’origen (les localitats on avui és present la varietat, les hem marcat en negreta): Algerri, Alella, l’Alta Segarra, Barcelona, Badalona, Balaguer, Banyuls, **el Camp de Tarragona**, Cardedeu, Cardona, Castellterçol, Centelles, Cervera, la Conca de Barberà, el Penedès, **el Rosselló**, el Vallès, Falset, Garcia, Girona, Granollers, **l’Alguer**, la Granada, la Portella, l’Urgell, **Mas Terrats** (Rosselló), Martorell, Masquefa, Mataró, **Maurí**, Molins de Rei, Móra la Nova, Pallejà, el Pla del Penedès, Pinós, la Ribera d’Ebre, **Ribesaltes**, la Roca del Vallès, Rubí, Sagunt, **Sant Joan la Cella**, Sallent, Sant Benet de Bages, Sant Cugat del Vallès, Sant Feliu de Llobregat, Sant Gervasi (Barcelona), Sant Julià, Sitges, Solsona, Escaladei, Terrassa, Tremp, Vilanova i la Geltrú. En totes aquestes localitats es fa menció de trobat blanc, i també a l’àrea prepirinenca lleidatana es menciona un tipus de trobat negre encara present avui en dia.

De la relació anterior es pot interpretar fàcilment la gran dispersió geogràfica que havia tingut la varietat trobat i de manera especial al Principat. En els primers documents hi ha una possible concentració més alta al Camp de Tarragona.

5. ELS DIFERENTS NOMS AMB QUÈ ES CONEIX LA VARIETAT TROBAT (ELS SINÒNIMS)

Resseguint la documentació dels filòlegs Veny (1993), Bosch (1999, 2008, 2010) i Favà (2001), obtenim una àmplia informació sobre l’evolució del nom de la varietat trobat, en les diferents àrees on aquesta varietat ha estat present. A continuació donem una llista en què hem inclòs els noms que

3. Text traduït de l’original per l’autor de l’article.

4. Camera di Commercio Nord Sardegna (2011), *Vigneti e Vini Docg Doc e Igt del Nord Sardegna*.

s'han trobat en els diferents documents, sense la pretensió de fer un treball filològic sinó un recull, que ens mostra la riquesa de variants amb què es coneix el trobat, i això confirma la dispersió geogràfica que tenia en un altre temps: **trobat**, *blanquet* (Cat.),⁵ *canina* (Sard.), *caninu* (Sard.), *cususeddu* (Sard.), *cusossedda bianca* (Sard.), *malvasia* (Cat.), *malvoisie* (Ross.), *malvoisie de Pirinees Orientals* (Ross.), **malvoisie du Roussillon (Ross.)**, *malvoisie tourbat* (Ross.), *pansa borda* (Cat.), *panso* (Cat.), *raset* (Cat.), *torbat* (Sard., Cat.), **torbato (l'Alguer)**, **tourbat (Ross.)**, *tourbat de Roussillon* (Ross.), *torbato bianco* (Sard.), *trobadu* (Sard.), *trobat blanc* (Cat.), *trobat ros* (Cat.), *trovat* (Cat.), *trobats* (Cat.), *trubat* (Cat.), *trubat iberica* (Ross.), *trubat vermell* (Cat.), *turbat* (Cat.), *turbato* (Sard.).

De tot aquest recull, el que sabem és que el nom originari *trobat* quasi no s'utilitza en haver-se'n perdut el cultiu al Principat i la forma més utilitzada és la forma algueresa *torbato* o les rosselloneses *malvoisie de Roussillon* o *tourbat*.

6. CONCLUSIONS

De la comunicació que presentem, hem arribat a les següents conclusions:

1. De la varietat trobat, coneguda amb aquest nom generalment al Principat, amb el de *tourbat* o *malvasia del Rosselló* a la Catalunya del Nord i amb el de *torbato* a l'Alguer, existeix una documentació relativament àmplia i de procedència molt diversa, com treballs sobre agricultura, filologia, ampelografia, literatura o viticultura. Aquesta documentació té procedències de tota l'àrea de la cultura catalana.

2. L'origen de la varietat trobat, per la data i quantitat de documents trobats, es pot assegurar que és al Principat; el que no queda tan clar és el lloc exacte, per la diversitat geogràfica de la procedència d'aquests documents. Cal dir, també, la confusió que poden portar alguns treballs ampelogràfics, ja que quan mencionen l'origen de la varietat parlen de la «península Ibèrica» o l'Aragó, com a simplificació dels territoris catalanoaragonesos, o d'Espanya en comptes de Catalunya.

3. Ampelogràficament la varietat és considerada del grup de les malvasies, les quals ja són conegudes a l'edat mitjana per tot el Mediterrani procedents de Grècia. Això podria explicar que no hi hagi una menció de la varietat fins a l'any 1564 (data del primer document que hem trobat) (Duran, 1984), ja que anteriorment era considerada una de les malvasies que ens apareixen.

4. El punt anterior ens obre una hipòtesi: quan varen arribar els catalans a l'Alguer al segle XIV encara era anomenada *malvasia* i posteriorment

5. Les abreviacions signifiquen: Cat., Catalunya; Sard., Sardenya, i Ross., Rosselló.

durant el segle ^{xvi} passa a diferenciar-se com a *trobat*. L'altra hipòtesi, com hem dit anteriorment, és que la varietat sorgeix durant el segle ^{xvi}.

5. Fins al segle ^{xix} la varietat es troba en gran part del Principat i fins i tot al País Valencià, a partir del segle ^{xx} l'àrea geogràfica que es menciona a la documentació disminueix i a partir de la segona meitat del segle ^{xx} pràcticament desapareix del Principat i del País Valencià. Actualment, com ja hem dit abans, l'àrea més important del cultiu és a l'Alguer i, de manera especial, als cellers Sella & Mosca. També des de final del segle ^{xx} s'ha iniciat un procés de recuperació a la Catalunya del Nord amb plantes procedents de l'Alguer.

6. A pesar de ser una varietat minoritària, amb el trobat s'elaboren diferents tipus de vins, com vi tranquil, vi dolç natural i vi escumós, utilitzant la varietat en forma monovarietal o en cupatges.

7 Finalment, l'estudi dels diferents documents ens ha permès recollir un plec de sinònims amb els quals es coneix la varietat trobat que complementa els que ja han recollit els filòlegs Favà (2001), Veny (1993) i Bosch (1999, 2008, 2010), a part de servir per a determinar els diferents indrets on ha quedat una referència del seu cultiu.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, M. (1981). *Llibre dels secrets de Agricultura casa rústica y pastoril*. Ed. facsímil. Barcelona: Alta Fulla.
- ARIAS, J. (1989). «La isla encantada». *El País* [Madrid] (29 octubre 1989).
- ARMANGUÉ I HERRERO, J. (2006). *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer (ss. xviii-xx)*. L'Alguer: Arxiu de Tradicions de l'Alguer.
- ARPAJOU, E. [et al.] (1980). *Els vins del Rosselló*. Barcelona: Barcino. (Col·lecció Tramuntana)
- BARBA I ROCA, M. (1964 [1787]). «Observaciones generales sobre el actual estado de la agricultura en Cataluña». A: *Memòries acadèmiques*. Ed. a cura de Josep Iglésies. Barcelona: Fundació Josep Massot Palmés, p. 25-33.
- BOSCH, A. (1999). *Els noms de la fruita a l'Alguer. Edició dels registres d'estimes de fruita de la «Barracelleria» (1723-1829)*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- «Els noms de les varietats de raïm de l'Alguer, passat i present». *Cupatges* [Barcelona], núm. 25 (novembre-desembre 2008).
- «L'Alguer, els vins dels nostres avantpassats». *Papers de Vi*, núm. 6 (2010), p. 19.
- CAVAZZA, D. (1914). *Ampelografia Italiana*. Torí: UTET.
- CONDE, R. (1988). «Fonts per a l'estudi del consum alimentari». A: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: CSIC. Institució Milà i Fontanals.

- Congreso Vitícola de San Sadurní de Noya: Acta informada de la sesión celebrada en 19 de mayo de 1898 (1898). Barcelona: Diputació de Barcelona.
- DURAN, E. (1984). *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*. Tarragona: Curial. [El llibre de Ponç d'Icard data de 1564]
- FAVÀ, X. (2001). *Diccionari dels noms de ceps i raïms: L'ampelonímia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FERRER I ALÒS, Ll. (1998). *La vinya al Bages: Mil anys d'elaboració de vi*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- GALET, P. (1990). *Cépages et vignobles de France*. Vol. 2: *L'Ampélographie française*. Montpellier: Dehan.
- GARRABOU, R.; PLANAS, J. (1998). *Estudio Agrícola del Vallés*. Granollers: Museu de Granollers.
- GIL, P. (2002). *Geografia de Catalunya*. Versió de Josep Iglésies. Barcelona: IEC. Societat Catalana de Geografia. [1a ed.: 1600]
- GIRONA TRIUS, P. J. (1911). *La Colección Ampelográfica Española en 1911*. Barcelona: Càtedra Agrícola Pere Grau.
- IGLÉSIES, J. (1964). *Manuel Barba i Roca (1752-1822)*. Barcelona: Fundació Josep Massot i Palmes.
- (2002). *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Barcelona: IEC. Societat Catalana de Geografia.
- MANESCAL, Onofre (1602). *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume segon*. Barcelona: Sebastià de Cormellas.
- MARTORELL Y PEÑA, M. (1871). «Cuadro sinóptico de las principales variedades de la vid de la zona marítima de la provincia de Barcelona». *Revista del IACSI* [Barcelona], p. 334.
- Mil anys de viticultura a Catalunya* (1990). Barcelona: Edivisa.
- MIR, R. (1943). *Cataluña agrícola*. Barcelona.
- MIR Y DEAS, R. (1898). «Nomenclatura y sinonimia de las variedades de vinifera cultivadas y recomendables a Catalunya». *L'Art del Pagès* [Barcelona], xxii, p. 185-204.
- MOIX, Joan Rafael de Girona (1587). *Llibre de la Peste*. Barcelona: Jaume Cendrath.
- MONSET, J. (1886). *Los enemigos de la vid y medios para combatirlos*. Barcelona.
- NAVARRO MAS, J. (1797). *Memoria sobre la viña, su plantación, propagación, reparación, conservación, enfermedades y accidentes, cultivo y vendimia en el Principado de Cataluña*. Barcelona: Impremta Tecla.
- OLIVERAS, C. (1914). *Los vinos de 1911 naturales de la provincia de Tarragona*. Barcelona: Estación Enológica de Reus: Ministerio de Fomento.
- PÀSTENA, B. (1990). *Trattato di viticoltura italiana*. Bolonya: Edagricole, p. 934-935.
- PEREA, E. (1924). «El conreu de la vinya a Scala Dei». *Revista d'Història* [Reus], núm. 1, p. 53-60.

Josep M. Puiggròs Jové

- ROBINSON, J. (1996). *Robinson's Guide to wine grapes*. Oxford: Oxford University Press.
- ROIG, A. (1890). *Memoria acompanyatoria al mapa regional vinícola de la provincia de Barcelona*. Barcelona.
- SERRA SELLARÉS, F. (2005). *Sant Benet de Bages a l'època montserratina (segles XVI-XIX)*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- TODA, E. (1888). *Un Poble Catalá d'Italia: L'Alguer*. Barcelona: Impremta La Renaixensa.
- VENY, J. (1993). «Aproximació a la història lingüística dels vins catalans». A: GIRALT, Emili (coord.). *Vinyes i vins: mil anys d'història*. Actes del col·loqui. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 103.
- VIALA, P. (1909) [dir.]. *Traité général de Viticulture: Ampélographie*. París: Masson et Cie Editeurs, p. 325.